

ІНТЕРВ'Ю ПРО В.П. ЧОРНОВОЛЕНКА

Далі подано тематичну вибірку текстів із серії біографічних інтерв'ю, що були взяті мною у В.Паніотто і В.Хмелька в рамках проекту КМІС “Обличчя соціології України” упродовж 2006–2008 років. Лейтмотиви наших бесід — індивідуальний професійний шлях і відродження (становлення) соціології в Україні, ідеали, цінності, норми професійної діяльності, суперечливий процес взаємодії індивідуальних і колективних стратегій виживання та служіння “музі” пізнання. Спершу в “застійних” (квазіблагодушних і латентно-кризових), а потім і в явних кризових соціокультурних і політико-громадянських контекстах кінця 60-х — початку 90-х років минулого століття.

Незначну частину з цієї серії опубліковано (у відповідному жанровому обробленні) в: *Інтерв'ю Володимира Паніотто Роману Ленчовському // Володимир Ілліч Паніотто : Біобібліографічний покажчик. — К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. — С. 5–23.*

Роман Ленчовський

В.Паніотто: Якщо замислитися над журналістським запитанням про “батьків-фундаторів”, то засновником української академічної соціології став Вілен Пилипович

Наскільки мені відомо, у твоєму професійному самовизначенні роль Вілена Пилиповича була вельми великою. У школі, як ти розповідав, тебе цікавила психологія, потім ти закінчив мех-мат Київського держуніверситету ім. Шевченка. А коли з'явилася соціологія? Як ти вперше зустрівся із Чорноволенком?

Соціологія з'явилася, здається, на 3-му курсі. Наш викладач філософії А.Яценко, щоб урізноманітнити курс, який він читав, зібрав групу ентузіастів і запропонував вивчити нещодавно видану книжку “Математичні методи в сучасній буржуазній соціології”. До цієї групи входило кілька людей. Юра Белов зі старшого курсу був керівником цієї групи (наскільки я знаю, він зараз професор факультету кібернетики університету Шевченка, завідувач кафедри теоретичної кібернетики). За кілька місяців група розпалася, а мене це й надалі цікавило. Я став шукати соціологів. В університеті була лабораторія соціологічних досліджень. Я туди прийшов і запропонував свої послуги, але мені сказали, що це нікого не цікавить. Завідувач лабораторії, якого тепер уже немає, став потім читати лекції в університеті і прищеплював, як мені сказав один зі слухачів, “трирічний імунітет до соціології”, після його лекцій уже нікому не хотілося займатися цією наукою. У тому ж 1968-му — чи дещо раніше — був створений відділ соціології в Інституті філософії АН УРСР.

Відділ Чорноволенка?

Взагалі-то так, але попервах його очолював Мирослав Попович, а вже, якщо не помиляюся, у 1969-му його очолив Вілен Пилипович Чорноволенко. Але я певний час вважав, що очолює відділ Михайло Лойберг, який разом із Юрієм Сікорським керував діяльністю так званої госпдоговірної групи. Це прообраз теперішніх соціологічних центрів. Група шукала замовлення і здійснювала комерційні дослідження на підприємствах (Південно-Західна залізниця, Львівський завод телевізорів тощо). Лойберг дуже енергійно підтримував мою появу і сказав, що вони майже не розуміються на застосуванні математики в соціології, але це потрібно для обчислення вибірок і аналізу даних здійснюваних групою досліджень. Та потім я переважно працював із В.Ф.Чорноволенком, якому фактично зобов'язаний своїм вибором професії. І я йому дуже вдячний, адже соціологія — це надзвичайно захоплююче заняття.

Виходить, що ти з'явився в Інституті філософії невдовзі після виникнення першої в Україні академічної структури із соціології? Можна сказати, був свідком і учасником відродження соціології?

Я б навіть сказав, що зародження, а не відродження, позаяк жодної наступності із соціологічними дослідженнями, що проводилися до 1920-х років, не було. Усе, що було відомо на той час, прийшло із Заходу. За одним із наукознавчих критеріїв початок науки датується першим науково-дослідницьким підрозділом. Якщо із цим погодитися, то, мабуть, я можу вважати себе учасником створення соціології в цій країні, майже “патріархом”. Ясна річ, генерація “батьків-фундаторів” у радянській соціології — це покоління саме Вілена Пилиповича. Але якось навіть дивно подумати, що коли я прийшов у відділ, то Вілен Пилипович був на 20 із лишком років молодший, ніж я зараз!

(Такі хронологічні сальто викликають в моїй пам'яті розповідь мого тестя, коли йому було далеко за 70. Якось він їхав у тролейбусі й допоміг старенькій бабусі піднятися, вона застрягла на вході. Вона йому подякувала, потім уважно придивилася й каже: “Ви мене не пам'ятаєте? Я була Вашою піонеркою”. Він, виявляється, був у її школі піонервожатим. Коли мені зараз вельми солідні люди кажуть, що були моїми студентами, я почувуюся точнісінько так, як він.)

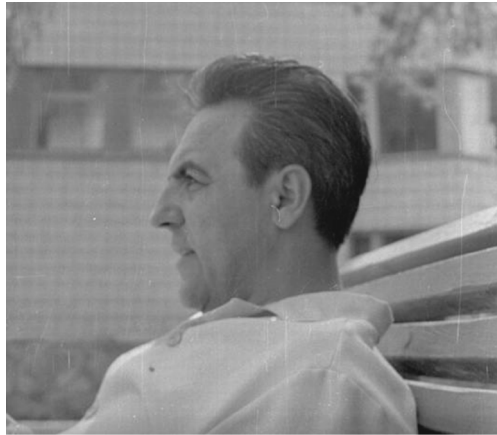
Чим ти став займатися у відділі?

Мене радо зустріли і попросили допомогти із вибіркою та опрацюванням даних соціологічних досліджень. Курс “теорії імовірності”, прослуханий в університеті, мені не надто допоміг. Статистики в ньому майже не було або я це погано пам'ятав, проте мав необґрунтовану зарозумілість, вважаючи, що все можу вивести сам. Я робив необхідні розрахунки, але дуже неефективно, вибірка для перших досліджень була завищеною, й лише кілька місяців по тому я спромігся знайти слушні книжки й засвоїти потрібну статистику. У 1969 році Чорноволенко надіслав мені запрошення проходити переддипломну практику у відділі, до того ж мене взяли на роботу на півставки. Цього ж року в Новосибірську відбувалася міжнародна школа-семинар “Математика і соціологія”, і ми з Чорноволенком полетіли

на два тижні до Новосибірська. Між іншим, чи то напівставочників не можна було посилати у відрядження, чи то я в цей час ще не був оформлений, але чомусь я їхав із документом-відрядженням Володимира Матусевича, а його просили два тижні не з'являтися в Інституті.

Невже семінар тривав два тижні?

Зараз мене це теж дивує. Світовий конгрес із соціології — один із найзначущіших заходів соціологів — триває тиждень (у 2006 році в ньому брали участь понад 3000 осіб, працювали 122 секції). Або Всесвітній конгрес Міжнародного інституту соціології в Пекіні: 124 секції, розкидані по всьому місту, маса людей — 5 днів. А тут одна доволі вузька тема — математика в соціології — і найвідоміші вчені Радянського Союзу живуть два тижні в Академмістечку в Новосибірську й обговорюють цю тему. Там був академік Амосов, Заславська, Аганбегян, Шляпентох... кого тільки там не було...

В.Чорноволенко (Новосибірськ, 1969)

Чим ви займалися в Новосибірську?

Я не пам'ятаю, наскільки активно Чорноволенко брав участь у семінарах цієї конференції, але у нього там було чимало знайомих, і з деякими з них він познайомив мене. Я там уперше зустрівся з моїм другом і співавтором кількох книжок Валентином Максименком, із Володимиром Шляпентохом, мабуть, і з Амосовим, хоча цілком імовірно, що я вже був із ним знайомий. Принаймні після Академмістечка я став брати участь у його семінарах в Інституті кібернетики.

В Академмістечку ми жили в одному готелі, і я пам'ятаю, як Амосов пояснив мені, що міра задоволеності залежить від відхилення від середнього рівня споживання. У буфеті готеля продавали тістечка, які мені дуже подобалися, і я йому їх наполегливо радив:

— Миколо Михайловичу, ну чому Ви тільки булочку берете, візьміть ось це тістечко, дуже смачне.

— Ти не розумієш, я настільки рідко дозволяю собі їсти булочки, що ця булочка для мене набагато смачніша, ніж для тебе твоє тістечко.

До речі, Вілен Пилипович із великим інтересом ставився до кібернетики, і я гадаю, що його син Саша не випадково закінчив факультет кібернетики й

захистив дисертацію з кібернетики (Олександр Чорноволенко став відомим політиком, депутатом парламенту, але мені шкода, що він залишив науку).

Зараз я розумію, що ця конференція, на яку мене повіз Вілен Пилипович, ризикуючи наразитися через мене на неприємності в Інституті філософії, мала велике значення для моєї подальшої роботи й до ставлення до соціології взагалі.

Мені здається, що взагалі у 1970-х ставлення до соціології було більш романтичним, ніж зараз...

Абсолютно з тобою згоден. Соціолог наприкінці 1960-х — на початку 1970-х — це супермен. У тих кількох фільмах і спектаклях, в яких брав участь соціолог, він різав правду-матку начальству і бив морду негативному герою. Я пам'ятаю в один із перших візитів Лойберг повчав Миколу Сакаду, тоді ще аспіранта:

— *Послушай, Коля, соціолог не может сказать “кальсоны”, фи, соціолог скажет: “Нижнее белье”.*

При цьому *“белье”* вимовлялося навіть із французьким прононсом. Дрібниця, але я почав глибоко поважати соціологів.

Так, своєрідним попервах у тебе було сприйняття соціологічного романтизму...

До речі, шкода, що у нас для історії соціології до останнього часу ніхто не робив нічого схожого на те, що робив у Росії до самої своєї передчасної смерті Геннадій Батигін і зараз продовжує цю справу колишній російський, але давно вже американський соціолог Борис Докторов. Ми неодноразово про це говорили, але так поки нічого й не зробили. Мабуть, твої інтерв'ю допоможуть розпочати таку справу. Свого часу Наташа Паніна запропонувала вельми цікаву ідею — проводити зустрічі соціологів різних історичних періодів і влаштовувати щось середнє між клубом “Біла папуга” і фокус-групою. Але це теж поки не вдалося реалізувати.

Мені б хотілося передати відчуття соціологічного братерства, що існувало в той час. Ми майже всі могли знати один одного. Я знав усіх соціологів, які займаються математичними методами в соціології, й у мене в шафі були всі книжки із соціології, видані в СРСР за десять років.

А чим ти поясниш це братерство?

Найімовірніше зовнішнім тиском і відправною близькістю цінностей. Соціологічної освіти не було, в соціологію прийшли філософи, економісти, математики, фізики, історики. Здебільшого вони розглядали соціологію як спосіб вивчити цю систему і щось у ній змінити, як деяку альтернативу марксизму-ленінізму. Партійне керівництво теж підозрювало в цьому соціологів, тому точилася постійна боротьба. Особливих дивідендів від занять соціологією не було, натомість був ризик неприємностей, переслідувань, втрати роботи (як це було із багатьма піонерами соціології, наприклад із Юрієм Левадою). Коли після десятилітньої перерви, пов'язаної з розривом зв'язків після розпаду Радянського Союзу, я приїхав до Москви й зустрівся зі своїми давніми друзями, з'ясувалося, що вони вже не є такою згуртованою групою, як раніше (раніше, щоправда, теж були ті, хто був ближче до “офіціозу”, й

“істинні” соціологи їх не полюбили, але решта були доволі близькі між собою, особливо соціологічні математики). Вілен Пилипович підтримував зв’язки саме з істинними соціологами. Потім зовнішній тиск зник, виник ринок, боротьба економічна і політична. Вже не було чорно-білої картини “ми–вони”. Я пояснював російським друзям, що мені прикро розбиратися в їхніх відносинах, у мене ностальгія за колишнім соціологічним братерством.

Чи відчувалося це братерство у відділі Чорноволенка? Як стосунки у відділі впливали на твою подальшу долю в соціології?

Після закінчення університету (1970) мене взяли на посаду інженера до відділу соціології Інституту філософії АН УРСР, де я й працював 21 рік поспіль — до 1991-го. Точніше, я працював у тому самому колективі, але від Інституту філософії відокремився Інститут соціології, і я перейшов, таким чином, до Інституту соціології. Перші роки у відділі Вілен Пилипович поведився зі мною як зі сліпим цуцням: я ніяк не міг засвоїти правила ідеологічної гри, система навчання цих правил на механіко-математичному факультеті була значно менш ефективною, ніж на філософському, звідки прийшли більшість моїх колег в Інституті філософії. Мені треба було багато чого навчитися в Інституті філософії. За рік після приходу я подав на Вчену раду книжку про методи вивчення міжособистісних відносин, але директор Інституту В.Шинкарук пояснив, що так не роблять, ніхто не розуміє, що я там таке пишу, тож потрібно спершу захистити дисертацію, це буде певна апробація мого тексту, а потім уже видавати книжку. Тому я переробив книжку на дисертацію, склав необхідні іспити й у 1973 році захистив кандидатську дисертацію.

І тут роль Вілена Пилиповича була ключовою. По-перше, я б напевне не склав кандидатських іспитів, якби Чорноволенко не порадив мені дуже цікаві книжки — підручник із філософії дореволюційного київського професора-ідеаліста Георгія Челпанова, “Історію Західної філософії” Бертрана Расела і “Соціальну психологію” Т.Шибутані. Причому вибір був настільки точним, що і Расел, і Шибутані стали моїми улюбленими книжками. Книжку Челпанова відтоді я більше не читав, але Чорноволенко рекомендував мені її, мабуть, з огляду на мою математичну освіту. Аргументація Челпанова добре відповідала логіці моїх міркувань, щойно в мене виникало якесь запитання, я одразу наражався у книжці на фразу: “може виникнути запитання...”. Челпанов ніби завбачував мої запитання.

По-друге, Вілен Пилипович розв’язав нездоланні для мене організаційні проблеми, адже в Україні взагалі не було жодної Ради із захисту соціологічних дисертацій.

Ти захищав кандидатську з філософії?

Формально — так. У Москві на той час уже було введено спеціалізацію “прикладна соціологія” для філософських наук, але в Києві — ні. Проте Чорноволенко поїхав до ВАКу і домігся разового захисту з цієї спеціальності на кілька років раніше введення її у раді із захистів Інституту філософії. Відтак я перший в Україні здобув науковий ступінь кандидата філософських наук за спеціальністю “прикладна соціологія”.

Коли я зараз думаю про це, то мене просто вражає те, що Вілен Пилипович зробив для мене, і відчуваю глибоку вдячність і водночас сором. По-перше, я сприймав усе як належне, по-друге, навіть маючи такий приклад, я не готовий для жодного зі своїх аспірантів так боротися з бюрократичною системою і витратити стільки часу на захист їхніх дисертацій.

У межах однієї великої професійної справи іноді складається — аж ніяк не завжди! — коло людей, які один з одним спілкуються більш чи менш інтенсивно, регулярно, а головне — зі значним творчим ефектом. Мені здається, що можна говорити і про “коло Чорноволенка” серед київських соціологів, — звісно, різною мірою причетних... Якби ти “вимірював” час свого професійного спілкування у 1970–1980-ті роки, то з ким ти спілкувався найтісніше й найплідніше?

Спершу, ясна річ, переважно з Віленом Пилиповичем. Пізніше я познайомився із Л.Фінкелем, потім із В.Хмельком, із якими міг обговорювати питання застосування математики до аналізу емпіричних даних.

Чи можеш ти сказати, що В.Чорноволенко був твоїм Учителем? Кого ще ти міг би назвати зі своїх учителів у соціології?

В.Чорноволенко був радше моїм наставником, ніж учителем, позаяк він не був спеціалістом із математичних методів у соціології. Взагалі через відсутність соціологічної освіти всі, хто прийшов у ці роки до соціології, були самоуками (а деякі й самозванцями). Більшу частину професійних знань у той час доводилося брати з книжок.

Пізніше, після 1985-го, після перебудови, почалися контакти з Американською соціологічною асоціацією. Я і мій друг Валерій Хмелько познайомилися з Майклом Свафордом і Мелвіном Коном. Почалася спільна робота, спільні проекти, стажування на Заході. Напевно, я міг би назвати своїми вчителями Мелвіна Кона і Майкла Свафорда, але обидва поводитися настільки делікатно, що все це виглядало як рівноправна співпраця. Вілен Пилипович був не менш делікатним, але в перші роки про жодну рівноправну співпрацю і гадки бути не могло. Коли я познайомився із Коном і Свафордом, то був уже доктором наук, написав кілька книжок, а коли прийшов у відділ Чорноволенка, то був студентом-математиком, який мав поверхове уявлення про соціальні науки і вважав, що математика дасть змогу швидко навести лад у цій “нечіткій множині” знань. Вілен Пилипович допоміг мені здобути соціалізацію в усіх сенсах цього слова, і в цьому плані його можна назвати Вчителем.

З приводу функцій вчителя і наставника я згадую таку історію. У свій перший візит до Києва (здається, у 1987-му) Мелвін Кон приїхав із Джимом Девісом, тоді професором Гарвардського університету, людиною, котра організувала у США Загальне соціальне дослідження (General Social Survey). Проект ISSP (International Social Survey Project), до якого КМІС разом з Інститутом соціології НАН України зараз приєднався, є поширенням цього проекту на інші країни. Мелвін Кон представив Джима Девіса як людину, котра настільки присвятила своє життя студентам, що навіть живе разом із ними в гуртожитку. На мене така самопожертва справила дуже сильне враження, я дуже співчував Джимові, допоки не приїхав за кілька років до Гарварда і не побував у нього вдома. У гуртожитку, в якому він мешкав, йому

було відведене крило 4-поверхового будинку, по кілька кімнат на кожному поверсі. У величезній вітальні на першому поверсі я помітив “Стейнвейн”, який майже загубився в кутку, лише за кілька хвилин перебування (у моїй нинішній вітальні навіть невеликий кабінетний рояль займає ледь не третину кімнати і домінує). Це відчутно зменшило рівень мого співчуття до необхідності жити в гуртожитку. Але те, що Мелвін говорив стосовно життя, присвяченого студентам, було правдою. Виявилося, що Гарвард має унікальну систему гуртожитків, кожен гуртожиток очолює Наставник, студенти записуються до нього незалежно від факультету і року навчання, створюється така собі комуна, або радше співтовариство. “Моя роль — це щось середнє між духовним пастирем і сестрою-господаркою”, — пояснив мені Джим. Звісно, Вілен Пилипович не розв’язував побутових проблем співробітників, як Джим Девіс проблеми студентів, але, на мою думку, брав участь у вирішенні всіх інших проблем, був не тільки науковим, а й “класним керівником”, вихователем.

Згадую, що у 1970–1971 роках, коли я отримував, якщо не помиляюся, 120 рублів на місяць, мені чи то для публікації статті, чи то для передруку рукопису знадобилося 15 рублів, що їх за мене чомусь сплатив Вілен Пилипович (не пам’ятаю вже чому так сталося). Коли в день зарплати я намагався їх віддати, він у мене рішуче відмовився взяти — сказав, що візьме, коли я отримуватиму стільки, скільки він. Я цього не забув, добре пам’ятаю й досі, але коли років за п’ятнадцять–двадцять почав отримувати приблизно стільки ж, віддавати гроші було вже якось недоречно. Тому я вчинив так само, як він — сплатив за одного з молодих співробітників і сказав, що він віддасть, коли отримуватиме стільки ж, скільки я. Добре ставлення напрочуд передатливе!

Наскільки широким було коло людей, до яких Вілен Пилипович ставився так само доброзичливо?

Як на мене, це стосувалося всіх, кого він брав на роботу, принаймні я не відчував до себе якогось особливого ставлення. Звісно, для мене це було перше робоче місце, тому все, що відбувалося, я сприймав як належне й не розумів, що бувають зовсім інші керівники і зовсім інша обстановка. Але навіть попри все це я гадаю, що помітив би, якби до інших він ставився якось інакше.

В.Чорноволенко (Київ, 1984)

Подивися на цей портрет. Ти робив?¹

Так, вважаю, вдало вийшло.

Це типовий вираз обличчя Вілена. Доброзичливий, ледь примружений, із деякою невеликою дистанцією, з гумором, з іронією. Це для нього насправді типово, таким є його стиль?

Мабуть, так. Я не пам'ятаю що для кого він робив, але вважаю, що в нього є талант спілкування з людьми й інтуїція, розуміння людей. Він вельми доброзичливий, уважний, людей добирав, якщо можна так сказати, поштучно. Пригадаймо тих, хто прийшов у відділ соціології на початку 1970-х: Володя Волович (який пізніше став деканом факультету соціології у Київському національному університеті), Володя Матусевич, Валентин Тарасенко, Володя Піддубний, Толя Ручка, Лариса Аза, Наташа Лаврінченко, пізніше Юра Яковенко.

Але Юру, наскільки я знаю, вже ти запрошував, адже він був твоїм аспірантом.

Я не пам'ятаю, як це було (слід запитати в Юри), але Вілен Пилипович був завідувачем відділу й у будь-якому разі він відповідав за прийнятого співробітника і доводив керівництву, що треба його прийняти. І річ не лише в тім, щоб узяти людину на роботу, а в тому, щоби “вписати” її в колектив, створити умови й атмосферу, в якій можна радіти життю і радувати інших або, принаймні, не заважати. Для мене особисто це було дуже важко. Коли я сам почав набирати людей, то попервах дуже часто помилявся, брав тих, кого потім і я, і інші не могли позбутися. Юра Яковенко — це саме виняток, він був моїм першим і найудалішим аспірантом, різниця у віці в нас була не надто велика, й тому відносини були (і залишаються) дружніми стосунками колег, а не аспіранта і наукового керівника. Я можу пишатися й тим, що “спокусив” соціологією ще кількох чудових людей (наприклад, Андрія Горбачика), але загалом мій “коефіцієнт корисної дії” незіставний із коефіцієнтом Вілена Пилиповича. До того ж у той час він спілкувався з усіма значно більше, ніж у 1980-х, коли сформувалися самостійні відділи в Інституті філософії, тож його вплив на молодих співробітників був вирішальним. У 1970-ті також прийшли Наташа Костенко, Сергій Макеев, Євген Головаха, Микола Чурилов. Майже всі, кого я назвав, стали докторами наук, очолили відділи, кафедри, соціологічні центри. А ще були Микола Сакада, Кирило Грищенко, Всеволод Тихонович, хоча, цілком імовірно, Грищенка і Тихоновича запрошував не Чорноволенко, а Лідія Василівна Сохань. Усе це люди, які сформували ядро соціологічної науки в Україні.

У тебе були спільні публікації з Віленом Пилиповичем, передусім “Престиж професій...” ((Престиж профессий и социально-профессиональная ориентация молодежи: (Опыт социол. исслед.) / В.И.Паниотто, В.Ф.Черноволенко, В.Л.Оссовский. — К.: Наук. думка, 1979). **Ти краще за багатьох знаєш, як він працював.**

З одного боку, він перфекціоніст, якщо він щось робить, він має зробити це ідеально. Він працює над кожною окремою фразою, править її до такої

¹ Ідеться про портрет у фотогалереї директорського кабінету в КМІС.

досконалості, що потім уже не можна ані рядочка, ані слова змінити. Усе це забирає неймовірно багато часу. З мого погляду наукова праця — це все ж таки не художній твір, не вірші. Головне тут — чітко донести свою думку, і якщо текст уже зрозумілий, немає сенсу його шліфувати, на це піде в кілька разів більше часу, ніж на його написання. Але Вілен Пилипович так не міг, він мав доводити його до досконалості. По-друге, це організація роботи. Він ніби розпочинає одну справу, а потім, не завершуючи, береться за другу і, не завершуючи, береться за третю. Щоправда, при цьому є і щось позитивне, деякі справи із жорсткішими термінами виконання відпадають, залишаються лише ті, які неможливо не виконати.

Не можу пригадати хто (хтось із його друзів — Попович? Кримський?) кепкував з Вілена Пилиповича і показував, як він вибирає краватку: роздуми, вагання... Для нього щось обрати й прийняти певне рішення — це завдання дуже складне. До уваги беруться всі чинники, все дуже ґрунтовно, детально.

З чимось із того, що ти сказав, я можу погодитись із власного досвіду роботи з Віленом Пилиповичем — як редактор, зокрема, й “Престижу професій...” Тільки хочу додати, що дуже важко було б знайти ще таких авторів у двох Інститутах — філософії та соціології, котрим редактори й книжкового видавництва, й часописів були б так *вдячні* за старанність, дбайливість підготовки авторських рукописів. І ще — настільки дійсно *відповідального* “відповідального редактора”... А як у вас проходили семінари, доповіді?

Ну, ясна річ, були семінари, доповіді, обговорення планової теми, методик, дисертацій. Чорноволенко і виступав і зорганізовував деякі конференції. Але от що з цього запам’яталося... Вілен Пилипович звернувся до мене з проханням прочитати кілька лекцій із метою підвищення обізнаності співробітників у математичній статистиці (це було у 1970-му). Наприкінці першої лекції чи першого семінару, не знаю, як точніше це назвати, позасинали геть усі, включно із Віленом Пилиповичем. Не стуляв очей лише я. Потім приїхав Валентин Максименко з Одеси (він працював з Іриною Марківною Поповою) і теж провів такий семінар, той самий статистичний аналіз із тієї самої серії лекцій. І тут я збагнув, що таке справжній викладач — очі сяють, голос, інтонація, драматичні паузи, чіткість у викладі... Всі були у захваті й говорили, як це цікаво!

...До речі, той-таки Валентин Максименко розповів мені одну історію. Крім математики, він понад усе захоплюється музикою. Він написав дві величезні монографії про Одеський оперний, кількасот статей про музику. І одного разу “Вечірня Одеса” замовила йому статтю про перший виступ Еміля Гігельса в Одесі. Валентин звернувся до Лазаря Саксонського, найстарішого одеського піаніста, щоби той розпитав своїх знайомих, але це мало допомогло. Одна з його приятельок сказала: “Лазар, про що ти запитуєш, звісно ж, я добре пам’ятаю цей виступ Гігельса, невже ти не пам’ятаєш? На мені була така гарна червона сукня!”. Від решти він не зміг допомогти чогось більшого.

От так і мої спогади про доповіді Вілена Пилиповича — не набагато краще: я навіть не пам’ятаю, в якому одязі був на цих доповідях...

Утім, я не певен, що його доповіді надто змінилися після того, як я пішов з Інституту, тож ці запитання краще ставити тим, хто продовжував разом із ним працювати. А загальне враження, звісно, залишилося: простота за високим рівнем інтелектуальної насиченості.

Він прийшов із філософії, відчуття впевненості загальнофілософське у нього було, орієнтація в якихось ідеологічних речах — тут поза сумнівом. А яким був підхід Вілена Пилиповича в соціології?

Власне в соціології, якщо говорити не про емпіричну соціологію, а про соціологію теоретичну, звісно, він почувався впевнено, і це саме те, чого він навчав інших. Мені здається, що у нього був саме соціологічний підхід, відчуття соціальної реальності, розуміння тих процесів, що відбуваються...

...Радянської соціальної реальності?

Ясна річ, радянської соціальної реальності — іншої ми не знали. Я гадаю, що його тоді цікавило, як і багатьох із тих, хто прийшов у соціологію, що, власне, відбувається, де ми живемо, що станеться з цією соціальною системою. Завдяки Чорноволенку ми прагнули називати речі своїми йменами, тобто у нас була подвійна мова: одна всередині відділу або в розмовах один з одним, а інша — для зовнішнього світу, де речі вже називаються тими йменами, яких вимагають ідеологічні установки. Наприклад, сама обрана нами тема — “Престиж професії”...

Вілен Пилипович сам її обрав?

Він сам обрав цю тему. І обрав її для того, щоб можна було вивчати соціальну структуру, бо фактично престиж — це уявлення населення про соціальну структуру.

Така лукавинка була?

Так, престиж відображає соціальну структуру, можливо, сприйняття людей, сприйняття школярів. Але така тема дає можливість читати літературу, розмірковувати про соціальну структуру і дещо вивчати емпірично. Між іншим, Майкл Свафорд, американський соціолог, про якого я вже згадував раніше, теж вивчав соціальну структуру СРСР через престиж професій. Щоправда, виходячи не з ідеологічних міркувань, а тому, що стосовно престижу професій були опубліковані наші дані, він ними скористався і проводив опитування емігрантів, порівнюючи отримані результати з нашими даними.

Власне кажучи, йдеться про свого роду “хитрощі розуму” (про які писав Гегель, і багато радянських філософів, включно, звісно ж, із Віленом Пилиповичем, використовували саме цей перебіг думки): адже в даному ідеологічному контексті вивчати соціальну структуру означало заходити на поле Глезермана і Руткевича, які тонни паперу списали про “соціально-класову структуру радянського суспільства” (з ними тоді треба було або “дудіти в одну дудку” або з’ясовувати стосунки)... А “престиж професій” — от що вам давало змогу, так би мовити, відсторонено на все це подивитися...

Саме так. Ми б, напевно, й хотіли використовувати американську концепцію соціальної структури, досліджуючи владу, доходи тощо. Але ми

навіть доходи не могли вивчати, про владу взагалі годі казати. Анкети для опитування киян затверджував міськком партії, запитання “Ваші доходи” або “Ваша зарплата” вважалося провокаційним, його не можна було ставити. А тут хтось із наших лідерів (не можу пригадати — Брежнєв чи Щербицький) сказав, що треба підняти престиж усіх професій, що, звісно ж, безглузда ідея, оскільки це відносний показник. Якщо п’ята за престижем професія перейде на перше місце, то перша стане другою, друга — третьою і т.д. Але якщо підняти престиж усіх професій однаковою мірою, тоді ієрархія не зміниться взагалі.

Це хтось з-поміж квазісоціологів або “наукових комуністів” вписав у промову. Вони ж самі нічого не говорили, хтось вписав.

Принаймні передбачалося, що ця тема має практичну спрямованість, що престиж можна використовувати для регулювання потоків претендентів на ті чи ті професії. Вважалося так, що ми, скажімо, можемо посадити чабана на коня, назвати ковбоєм чи просто назвати ковбоєм без коня, й у такий спосіб розв’яжемо проблему заповнення місць фізичної праці низької кваліфікації, не вкладаючи грошей ані в автоматизацію, ані в поліпшення умов праці. Це розглядалося як важлива тема. Під цим прикриттям можна було займатися тим, що нас цікавило.

А з ким із соціологів з інших міст і країн контактував Вілен Пилипович? Хто входив до його референтної групи?

Ну що стосується країн, то в той час у радянських соціологів були, звісно, деякі контакти з польськими соціологами або із соціологами інших країн соціалістичного табору, однак це було можливо лише для деяких московських соціологів. Із західними соціологами ситуація була взагалі безнадійною. Ті рідкісні контакти, що могли виникнути, коли вони приїжджали сюди, не мали б продовження і через ідеологічні обмеження, і через те, що практично всі ми не розмовляли англійською. Вілен Пилипович не був винятком. Я пам’ятаю, якого сорому я натерпівся, коли до Києва приїхав Рубен Гіл, який був президентом Міжнародної соціологічної асоціації від 1970-го до 1974-го і чомусь саме мене Чорноволенко попросив супроводжувати його. Рубен Гіл із перекладачем, котрий, як мені пояснили, майже напевно був таємним співробітником КДБ, поїхав у моєму супроводі кататися Дніпром. І тут з’ясувалося, що я не можу відповісти на елементарні запитання — чи одружений, чи є в мене діти тощо. Довелося спілкуватися через перекладача. А коли настала черга більш професійних запитань, я взагалі потрапив у стресову ситуацію. Рубен Гіл пояснив, що соціологія в різних країнах посідає різну позицію стосовно уряду. У США, наприклад, вона ліва, і соціологи-випускники наражаються на моральні проблеми, коли після закінчення університету треба виходити на роботу й зміцнювати наявну систему. Натомість у Латинській Америці вона права і підтримує уряд у боротьбі з робітниками-страйкарями. Яка ж соціологія в Радянському Союзі? Будь-яка моя відповідь через співробітника КДБ загрожувала неприємностями. Після цієї зустрічі я вирішив вивчити англійську мову і пішов на трирічні державні курси.

В.Чорноволенко і Л.Оссовський (Ленінград, 1975)

Ну а контакти із вітчизняними соціологами?

Вілен Пилипович, наскільки я знаю, підтримував дружні стосунки з Іриною Поповою (Одеса), Оленою Якубою (Харків). Пам'ятаю, ми їздили в Ленінград до Овсія Шкаратана, спілкувалися з ним і Володимиром Рукавишниковим. (Це була перша наша поїздка в Ленінград, у мене є фотографії Чорноволенка та Оссовського, зроблені під час цієї поїздки.) Вілен Пилипович також спілкувався з Володимиром Ядовим, Андрієм Здравомисловим, був добре знайомий з Ігорем Коном (Кон і Здравомислов приїжджали до Києва на конференцію, що її організував наш відділ), із Харчевим. Я гадаю, що вони й були його референтною групою. Не пам'ятаю, чи спілкувався він активно із Заславською, Грушиним і Левадою, але Ядов, Здравомислов, Шкаратан вочевидь належали до кола його регулярного спілкування. Були в нього в Москві також друзі-філософи.

У чому ти вбачаєш найбільший внесок Чорноволенка у розвиток соціології?

Я вважаю, що це створення української школи соціології...

На твою думку, є така школа?

Колись я брав інтерв'ю у Ядова для нашого часопису (він у той час був директором Інституту соціології АН СРСР — головного такого інституту в Радянському Союзі), і він говорив про українську школу соціології, зараз знайду і процитую [див.: Філософська і соціологічна думка. — 1989. — № 7. — С. 50]. Відповідаючи на моє запитання про те, який часопис він би передплатив і про перспективи співпраці з українськими соціологами, він сказав: “Я би передплатив цікавий часопис, в якому є інформація, відсутня в інших. Зокрема, мені було б важливо знати, що відбувається в українській соціології та філософії, де є чудові фахівці, вдумливі й високопрофесійні. Цим дав відповідь і на друге запитання — про українську соціологію.

Можна додати, що в Україні сильною є традиція методичної грамотності у поєднанні з тонкою інтерпретацією даних і добрим концептуальним баченням проблем. Свого часу ми говорили про новосибірську соціологічну школу, про естонську, свердловську... Українська школа має своє обличчя: це синтез теоретико-пізнавального і прикладного на належному методичному підґрунті плюс порівняно молодший вік провідних фахівців. У вас, я вважаю, добре майбутнє, воно — в оперті на молодь, з якою працюють старші, “соціологічних метри”. Далеко не в усіх наукових центрах така ситуація. Деінде середній вік співробітників соціологічних підрозділів перевищує 40. В Інституті соціології, наприклад.

Ми можемо активно співпрацювати за багатьма напрямками: в економічній соціології, у дослідженнях особистості, соціології праці, способу життя, в етніонаціональній проблематиці, і, ясна річ, — в оперативних опитуваннях громадської думки (та настроїв!) з ключових проблем перебудови”. Напевно, йому було видніше, чи є у нас школа.

Ну, гаразд, повіримо тодішньому Ядову. Сьогодні ж тим паче соціологія в Україні повинна мати свої особливості...

Я хочу також дістати з полиці й процитувати редакційну статтю часопису “Соціологія: теорія, методи, маркетинг” [2004. — № 1. — С. 193], присвячену 75-літньому ювілею Чорноволенка: “Відаючи належне заслугам ювіляра, насмілимося, втім, стверджувати, що головною з них є створення Інституту соціології Національної академії наук України. Жодною мірою не применшуючи ролі тих, хто був безпосередньо причетний до цієї історичної для соціологів події, визнаємо — підмуток тої будівлі заклав він, Вілен Пилипович Чорноволенко”. Я б тільки уточнив, що йдеться не лише про підмуток, а й про особисту участь у пробиванні цієї ідеї, підготовку необхідних документів (у мене десь збереглася ціла тека, я допомагав їх готувати).

Мені видається, що головний талант і заслуга Вілена Пилиповича — це вмільний добір і виховання соціологів, які прийшли в цю науку в складний для соціології час і досі працюють, створення творчої й дружельобної атмосфери у відділі, а потім у Відділенні соціології, формування кадрового ядра української школи соціології й Інституту соціології НАН України. І якщо скористатися журналістською термінологією і шукати “батьків-фундаторів” цієї науки в Україні, то, на мій погляд, саме Вілена Пилиповича Чорноволенка по праву можна вважати фундатором української академічної соціології.

*Інтерв'ю проведено Р.Ленцовським.
Фото — В.Паніотто.*

В.Хмелько Дар компетентного визнання

Коли ти познайомився з Віленом Пилиповичем?

Я познайомився із Чорноволенком, коли він нам, студентам-вечірникам, викладав теорію пізнання. Моє головне враження, що залишилося в пам'яті, пов'язане із проблематикою його лекцій, що дістала відображення у його праці “Мировоззрение и научное познание” (Київ, 1970). Це було для мене найпомітнішою частиною його лекцій, позаяк я саме тоді займався проблемами виховання студентів-іноземців, і світоглядне завдання було одним із основних. Гадаю, мені так запам'яталися ті його лекції, що стосувалися світогляду, через те, що цей свій предмет він викладав у такій формі, яка послідовно, крок за кроком логічно вела до його концепції. Це не було щось готове (на кшталт “бери та користуйся”). Він підводив слухачів до своїх висновків, залучаючи їх до спільних міркувань.

Це висока професійна культура?

Висока культура і педагогічна, і культура мислення, і філософська культура. Культура мислення дуже висока, неквапливість, прагнення не одразу запропонувати готовий результат, заощадивши час (як інші викладачі, які просто давали щось таке), а саме вміння зробити слухача своїм співучасником, співтворцем результатів, до яких приходить викладач. Ця риса мені запам'яталася й у наступних неодноразових бесідах з ним, коли ми обговорювали певні проблеми. Це був саме спосіб мислення (у чомусь він асоціюється з тим, що ми знаємо з курсу історії філософії про перипатетику — я маю на увазі спосіб розмірковування).

Діалогічний спосіб...

Так, діалогічний спосіб. Постановка запитання, міркування, можливі варіанти, аргументи на користь того чи того. Загалом це стиль і викладання, і мислення, і, на мій погляд, конче важлива риса його особистості.

У цьому він багато в чому відрізнявся від інших викладачів...

Саме про це я й кажу, бо я таких інших не пам'ятаю. Таким Вілен Пилипович запам'ятався мені як викладач. А те, що він зацікавив мене проблематикою, — безумовно. Коли постало питання вибору теми курсової, я обрав саме тему світогляду.

Курсову ти теж писав у нього?

Так. Курсова робота в першому варіанті мала назву “Про деякі аспекти поняття світогляду”. Я її розшукав, щоправда, це вже не перший варіант, але тема ще тут збереглася перша... Тут є посилання на його монографію 1970 року... Я знав, що він брав участь у проекті Копніна “Логіка наукового дослідження”, але “Логіка” вийшла друком на 5 років раніше. Там його розділ також присвячений світогляду. Це його тема, з якої він захищав кандидатську дисертацію. На той час, коли він у нас викладав, він уже захистився.

В одній з останніх книжок із філософії науки натрапив на посилання на його книжку “Мировоззрение и научное познание”. Довге життя тексту, особливо написаного за радянських часів, — це знак високої якості.

Звісно. Те, що ця книжка була вельми цікавою для мене тоді, дуже корисною, я добре пам’ятаю. З цієї тематики я написав курсову, і з цього лише розпочалося наше тісне спілкування. Прочитавши курсову, Чорноволенко запропонував мені зробити з неї статтю. Перша моя стаття (“Світогляд особи: психологічна структура і функції”) з опублікованих у нашому українському республіканському часопису “Філософська думка” саме й подає основний зміст тієї курсової роботи. Вийшла друком вона пізніше, вихід її затримався, але в тих дискусіях, що відбулися між В.П.Чорноволенком і В.І.Шинкаруком через публікацію цієї статті, Вілен Пилипович продемонстрував себе як особистість, увиразнилася його світоглядна позиція. Спершу жодних дискусій не було, просто Шинкарук як головний редактор часопису статтю весь час відкладав, і вона пролежала доволі довго.

А Вілен Пилипович уже перейшов в Інститут філософії на той час?

Так, він уже перейшов до Інституту, входив у редколегію, тому брав участь в обговореннях статей. Чорноволенко саме й наполіг на тому, щоб обговорити в редакції цю статтю, котру він рекомендував до друку. Головне заперечення Шинкарука на обговоренні проти публікації полягало в тому, що він вважав її неправомірною спробою “протягти” у світогляд неусвідомлювані компоненти психіки. Він вважав, що світогляд — це суто свідоме утворення.

Це Вілен Пилипович тобі переказував?

Так, це я знаю саме зі слів Вілена Пилиповича. Йшлося про те, що світогляд — це результат роботи мислення, свідомості тощо. Чорноволенко казав, що, звісно, світогляд — це результат роботи свідомості, але на якомусь же й емоційному підґрунті він зводиться, не побудований же він як суто логічна конструкція, що взагалі не заторкує ніяких інтересів, цінностей і тому не викликає жодних емоцій. Там, де є інтерес, є й емоції. Але це Шинкарук не переконало. Я пам’ятаю лишень деякі аспекти із розповіді Чорноволенка про перебіг обговорення, але ця дискусія тривала, як казав Чорноволенко, приблизно годину. Найкумедніше те, як говорив Чорноволенко, що Шинкарук вдалося переконати, поставивши йому кілька запитань. Чорноволенко запитав: “Володимире Ілларіоновичу, ми ж із вами інтернаціоналісти?” — “Безумовно”. — “У нашому світогляді ця риса є доволі суттєвою?”. — “Безумовно”. — “Скажіть, якою б була Ваша реакція, якби Олена, Ваша донька, прийшла і сказала, що вона виходить заміж за Джона з Нігерії?” Шинкарук буквально на хвилину замислився і потім сказав: “Друкуйте”. От, власне, логіка почуттів і підвела його до такого рішення.

Валерію, а як готувалася курсова? Твої контакти під час підготовки? Він дивився чернетки чи ти дав йому готовий текст, і це його цілком влаштувало? Чи було якесь доопрацювання?

Доопрацювання було, але тільки щодо повного тексту. Оскільки ми з ним від самого початку обговорили концепцію і тему в цілому. Вона мала

вельми загальну назву: “Про деякі аспекти поняття світогляду”, а далі йшлося про те, якого суб’єкта це утворення, потім про те, чи належить воно суб’єктові лише як його свідомість, що було звичайним для нашої літератури (це був другий розділ). Тут він мені, до речі, підказав проглянути праці Антоніо Грамші, і я справді знайшов у Грамші судження з цієї теми, цитував їх. Третій розділ — це форма існування світогляду. Тобто гіпотеза була такою, що це не цілком усвідомлювана самим суб’єктом деяка конструкція його психіки. Це третя теза. Тоді, власне, і Чорноволенко стверджував, що для нього це спершу виявилось несподіванкою, він спочатку із сумнівом поставився до цього, та коли я розповів, що маю на увазі, він згадав про Грамші.

Він підказував тобі крім Грамші ще якісь джерела?

Ти знаєш, це добре запитання. Я зараз проходжу по тексту і згадую, що він мені рекомендував “Введение в марксистскую гносеологию” Копніна. Цю працю він мені точно підказав... . Ще статтю Копніна про природу й особливості філософського знання у “Вопросах философии” (1969 року), “Соціальну психологію” Шибутані. Можливо, Кречмара “Про поняттєвий апарат соціологічної концепції особистості”, але в цьому я не певен. Він точно радив мені подивитися статтю Шинкарука “Марксистсько-ленінська філософія і світогляд” у першому числі часопису “Філософська думка” за 1969 рік (ця стаття відкривала число і цей часопис узагалі. Вона була концептуальною для самого Шинкарука і всієї “київської школи”. — *Р.Л.*). Ймовірно, Ойзермана теж він мені порадив — “Проблемы историко-философской науки” 1969 року. Мабуть, також книжку Рубінштейна “Бытие и сознание” 1957 року. І, до речі, “Лекции по социологии” Левади (“Информационный бюллетень” Советской социологической ассоциации. — 1969. — Вип. 2. — № 6). Ось те, що мені запам’яталося з-поміж порад щодо читання, коли я готував курсову. Коли я її завершив і йому віддав, то його зауваження переважно стосувалися форми викладу, щодо змісту я не пам’ятаю жодної бесіди чи дискусії. А з приводу того, як подавати це в часопису, я пам’ятаю, його поради були конструктивними, й вони виходили з тієї ідеологічної реальності, яку він уявляв собі набагато краще за мене.

Ти ділився з ним ідеями, що визрівали у тебе, задумами?

Так, найважливішою була для мене його реакція на другу мою курсову роботу, з істмату, “Про соціально-класове становище інтелігенції в радянському суспільстві”, яку я писав у Павла Васильовича Курочкіна (викладач філософського факультету КДУ ім. Т.Шевченка. — *Р.Л.*). Той, оцінивши роботу на “відмінно”, порадив мені, щоб не нажити неприємностей, нікому її не показувати, а наступну курсову та дипломну роботу писати у Ганни Іванівни Горак (викладач філософського факультету КДУ ім. Т.Шевченка. — *Р.Л.*). Мені важливо було дізнатися, як поставиться до цієї роботи Чорноволенко, адже робота була, фактично, з соціології. А головний її висновок полягав у тому, що виокремлення всієї інтелігенції як особливого класу (або соціальної верстви поряд із класами) так само неправомірне, як і включення всієї інтелігенції до основних класів як внутрішньокласових верств. Лише частина інтелігенції — умовно кажучи “розпорядники” засобів виробництва і праці інших людей — характеризувалася як особлива соціальна верства по-

ряд із класами, а переважна частина інтелігенції — як внутрішньокласова верства класу працівників фізичної та розумової праці.

Прочитавши цю роботу, Чорноволенко мені зателефонував і запропонував зустрітися. Це був не перший випадок пропозиції зустрітися, але завжди я сам йому телефонував, він призначав час, а потім ми з ним зустрічалися, зазвичай вечорами, і гуляли бульваром Шевченка й розмовляли. Він тоді жив неподалік від площі Перемоги, з правого боку. Ми з того боку й піднімалися до входу в Ботанічний сад, не переходячи на інший бік, де машини піднімаються вгору (бо там вони газують, казав Вілен Пилипович, тож треба йти по тому боці, де вони їдуть вниз). Ботанічним садом ми теж іноді ходили, іноді парком Шевченка й обговорювали різні проблеми.

Незадовго до того випадку, коли він зателефонував мені, він читав іншу мою працю, не студентську, а звіт науково-дослідницької групи викладачів КДУ факультету для іноземних громадян “Методика конкретизації, узгодження і фіксування завдань формування позитивного ставлення студентів-іноземців до радянської дійсності”, що її передали до його відділу на експертизу. Ми з ним зустрічалися, щоб її обговорити, і після нашої розмови з приводу цієї праці я віддав йому текст своєї курсової про інтелігенцію.

Це було в той самий час, коли він викладав нам свій курс?

На мою думку, це було пізніше. Коли ми зустрілися після того, як він уперше сам зателефонував і запропонував зустрітися, наша прогулянка і бесіда тривали дуже довго. Головне, що я запам’ятав із тієї розмови, — це те, що він розповідав про працю Джиласа “Новий клас”, говорив, що мої результати дуже нагадують ідеї Джиласа. І про те, що багато чого в нашому суспільстві потребує вивчення. Потім почав розпитувати мене про мої плани, і після низки запитань раптом спитав: “То що Ви все ж таки збираєтеся робити далі, по закінченні філософського факультету? Будете організовувати політичну боротьбу, писати маніфести й листівки чи займатися вивченням цього суспільства, з’ясуванням того, що воно являє собою?” Я сказав, що передусім волю розібратися в цьому суспільстві, а що буде потім, важко сказати. Я не думаю, що можна швидко розібратися в тому, що робити з цим суспільством, тож обставини покажуть, що тоді робити. Його реакція була такою: “Я вважаю, що це правильне рішення, й ми маємо всі підстави до співпраці”.

Після цієї курсової, оскільки вона вже безпосередньо стосувалася соціології на відміну від статті про світогляд, хоча там теж ішлося про емпіричні підходи до соціології особистості, контакт у нас установився ще тісніший і довірливий. Ми з ним часто обговорювали проблеми політичні, той режим, що у нас був (це ще брежнєвське правління), ситуацію після відлиги, а також те, що являли собою і “культ особи”, і відлига. Ці бесіди були нечастими, раз на тиждень чи два, але вони були регулярними. Я пам’ятаю, що тоді я вже готував диплом (наступну курсову роботу і диплом я писав у Ганни Іванівни Горак).

Як це поєднувалося?

Як це поєднувалося, я зараз уже погано пам’ятаю. Дипломну роботу я, пам’ятаю, закінчив навесні 1971 року, а курсову в Ганни Іванівни — на-

прикінці 1969 року. Вона була опублікована у збірнику “Вісник Київського університету” (Сер.: Філософія. — 1970. — № 4).

І ти її теж давав читати Віленові Пилиповичу?

Так, це була тема, пов’язана із соціальною структурою — “Виробничі відносини як система певних соціальних залежностей”. Із темою курсової, яку я робив у Курочкіна, я вирішив розібратися детальніше. Одним із результатів обговорення цієї роботи з Чорноволенком було порушення низки питань стосовно того, що являють собою виробничі відносини. Він казав приблизно так: “Аналіз, який ви здійснили, ґрунтується на виокремленні у відносинах власності відносин володіння, користування і розпорядження засобами виробництва. Але важливо усвідомити, що являють собою виробничі відносини як предмет соціологічного дослідження, тобто як відносини соціальні, що виникають між людьми, і як можна було б підійти до емпіричного дослідження їх. Поки є лише деяка статистика про окремі результати того, що відбувається у процесі структуризації суспільства виробничими відносинами. Утім, питання в тому, завдяки яким їхнім властивостям і як саме вони цю структуризацію забезпечують”. У підсумку міркувань над висловленим Чорноволенком я й запропонував Ганні Іванівні написати під її керівництвом курсову роботу про виробничі відносини як соціальні залежності.

Я писав курсову російською мовою, але для “Вісника Київського університету” переклав її українською, і її було опубліковано під назвою “Про виробничі відносини як систему певних соціальних залежностей”. Це той результат, якого я досяг, вивчаючи тексти Маркса. І, до речі, результат, в операціоналізації якого та в побудові відповідних індексів я й досі сподіваюся просунутися. Але, хоч там як, інтерес до переходу від проведеного аналізу соціально-класового становища інтелігенції до аналізу виробничих відносин як основної детермінанти структуризації суспільства був одним із тих творчих стимулів, що був переданий мені від Чорноволенка. Цю роботу він теж читав, вона йому сподобалася. І ми обговорювали з ним, чого бракує, аби отримати-таки методику вимірювання тих соціальних залежностей, що формуються у виробничих відносинах.

Валерію, перш ніж переходити до дипломної роботи, давай усе ж таки цей сюжет не забудемо — його відгук на твою роботу стосовно методики розроблення програми виховання студентів-іноземців. Чи це було після дипломної роботи?

Це було перед дипломною роботою. Цей відгук було зроблено після відгуку на курсову, котру я написав під його керівництвом, і після відгуку на цю роботу, після того, як ми дійшли висновку, що треба займатися не реорганізацією суспільства, а ре-усвідомленням суспільства. Наявний рівень, казав тоді Вілен Пилипович, власне, потребує переосмислення. Він ужив для цього якийсь схожий термін, але я його зараз не пам’ятаю. Тоді ми стали частіше зустрічатися, обговорювати, це було пов’язане із підготовкою дипломної. А паралельно до його відділу надійшла для відгуку наша робота з методики розроблення програми виховання позитивного ставлення студентів-іноземців до радянської дійсності. Такою була її повна назва. Роботу було виконано на підставі експертного опитування методом інтерв’ю керів-

ників п'яти рівнів трьох ліній керівництва (партійної, адміністративної та комсомольської) про цінність і практичну важливість позитивного ставлення студентів-іноземців до різних сфер радянської дійсності. Радянську дійсність було подано як 15 її сфер, і їх слід було проранжувати спершу за відносною цінністю позитивного ставлення до них іноземців, а потім за черговістю того, до чого позитивне ставлення студентів-іноземців необхідне як мінімум. Опитування експертів проводилося послідовно, знизу вгору, за трьома гілками ієрархії підпорядкованості, починаючи від завідувачів кафедр, секретарів комсомольських організацій кафедр і секретарів їхніх парторганізацій, потім, відповідно, керівництва факультету, секретарів його комсомольських і партійних організацій, потім університету, потім керівників відповідних відділів міськкомів партії і комсомолу, міністерства вищої освіти і ЦК партії України та Союзу. Тобто опитування тих, хто ставить завдання, щоб вони поставили його конкретно, адже ставлення до радянської дійсності мало багато аспектів. Необхідно було проранжувати ці аспекти, виокремити те, що потрібно розробляти першою чергою, визначити методи формування і головне — контролю за тим, чого вдасться досягти.

На якому рівні затверджувалася ця тема? Адже там були люди, які вказували свої думки, зокрема й недоумство?

Звісно, оскільки це було не анонімно, одразу наголошувалося, що це експертне опитування, тому судження експертів різного рівня мають різну вагомість, будувалася спеціальна табличка, де стовпчиками слугували списки прізвищ: оцей на першому місці — така-от вказівка... У Міністерстві нашому українському дуже не хотіли, щоби це далі рухалося. Вони не заперечували, щоб ми зорганізовували відповідно до отриманих результатів програму, методи розробляли тощо, у нас ця робота тривала. Але вони дуже не хотіли, щоб далі розвивався напрям із конкретизації цілей виховання, щоби знову якісь опитування проводили за участі начальницьких осіб, коли думка кожного унаочнюється. Позаяк у Москві серйозно зацікавилися цими результатами. Найголовніший у ЦК партчиновник (серед відповідальних за роботу зі студентами-іноземцями в Радянському Союзі), коли я йому ці матеріали привіз, сказав, що наші дані викликають інтерес, одразу видно “у кого яка дурість у нашій системі”. Мабуть, таке його ставлення вплинуло на ставлення до подальшого застосування методу експертних опитувань із такою метою у підпорядкованій йому парафії. Не можна сказати, що це остаточно загальмувало нашу роботу: методи дослідження студентів-іноземців, будь ласка, розробляйте, а з'ясовувати детальніше для чого саме, — цього вже, вибачте, не треба.

Що було передано для відгуку Віленові Пилиповичу?

Йому надійшов від факультету запит на зовнішній відгук саме про методи й отримані результати, перш ніж їх було надіслано як результати роботи до міністерств і вищих партійних органів (внутрішнє рецензування відбулося в університеті, а тепер було зовнішнє — щодо університету). Міністерство зажадало зовнішньої рецензії, і тоді доправили до Інституту філософії, у відділ соціології. І Чорноволенко передав цю роботу Паніотто, пояснивши, що з огляду на складну математику більше з цим ніхто не впорається. До речі, наші, перед тим доволі спорадичні, контакти із Паніотто (на семінарах

у відділі Амосова в Інституті кібернетики з соціального моделювання) стали набагато активнішими. Багато в чому завдяки тому, що Чорноволенко звів нас разом. Потім ми спілкувалися з Паніотто, оскільки виникали питання по роботі, він по-справжньому в цьому розібрався і дав дуже позитивний відгук, але були питання стосовно певних аспектів роботи, не все було викладено достатньо чітко і зрозуміло читачеві, навіть добре підготовленому. Найбільше ускладнень там було з математикою.

А що сам Вілен Пилипович говорив із приводу цієї роботи?

Він вважав, що це насправді науковий підхід, казав: “Наскільки вони це можуть зробити своїм інструментом — це, звісно, питання”. І, як мені згадується, саме в цьому контексті він процитував мені слова Грушина, що стали згодом крилатими: “Потрібна їм ця соціологія, як Чингіс-хану Вчена рада”.

Так, це саме ті роки, коли Грушина вигнали із “Комсомольской правды” і т. ін.

Принаймні це було після Всесвітнього соціологічного конгресу у Варні. Це точно було після, бо надто багато тоді було розмов про соціологію, оскільки у Варні вперше на міжнародному рівні були представлені праці радянських соціологів.

Вілен Пилипович теж їздив до Варни?

Ні, Вілен Пилипович не їздив. З України лише група молоді їздила, як буцімто студентська група, для студентів там були різні знижки (проїзд був дешевший, проживання)... На таких конгресах є певні гранти, щоб студентська молодь могла слухати метрів, тих, хто їх цікавить, бо вони там усі виступають. Там якраз пролунала знаменита доповідь Данієла Бела про постіндустріальне суспільство. Це було 1970 року у Варні... Я сам був студентом, але вечірнього відділення філософського факультету, і потрапив до цієї групи від Університету лише завдяки тому, що соціолог у відділі науки українського ЦК комсомолу, В.П.Култигін, зацікавився нашою роботою.

У ваших прогулянках-бесідах спливала Чехословаччина?

Так, точно спливала. Я не пам'ятаю, щоб у нас оцінки були розбіжні, навпаки, ставлення було однаково критичним. Ми заторкували “події в Чехословаччині”, як тоді казали, коли обговорювали становище інтелігенції, суспільний лад. Це перша половина 1968-го. Коли “Празька весна” була ще в розпалі, і у Вілена Пилиповича, і в мене була надія, що це може стати певним проривом, новим етапом відлиги. А все це було просто придушено брутальною силою. Приблизно такого роду оцінки в наших розмовах і лунали. Я не пам'ятаю, щоб вони чимось відрізнялися. Це було глибоким розчаруванням, хоча Вілен Пилипович і висловлювався менш емоційно. Я пам'ятаю, що в наших розмовах із ним у мене часто гору брали емоції. Він іще жартував, що в мені холерик бере гору над сангвініком.

Валерію, є ще одна обставина, яку я хотів би зафіксувати. Чорноволенко — викладач, ти — студент, хоча ти теж був тоді викладачем, і в певному сенсі ви могли розмовляти як колеги. Та все одно ти був

його студентом. Як ти вважаєш, наскільки унікальною є ситуація, коли ти з викладачем обговорюєш доволі гострі політичні сюжети?

Романе, це сталося після того, як ми дуже відверто обговорювали питання світоглядні й назагал такі, які вочевидь не схвалювалися: співвідношення несвідомого — свідомого... Радянська ідеологія для Вілена Пилиповича була явно чужою. Це був перший крок до зближення. Другий — коли він прочитав мою працю стосовно соціально-класового становища інтелігенції, то він мав можливість побачити, в чому полягає мій підхід до таких речей, і підхід цей йому явно імпонував. Він же прямо про це сказав: “Важливо, які висновки ви маєте намір із цього робити — займатися політичною боротьбою чи наукою”. Коли він зрозумів, що політична боротьба без усвідомлення, вивчення соціальної реальності мене не привертає, тоді він і став зі мною розмовляти відвертіше. Я йому розповів, як Курочкін відреагував, відправив мене до Горак. Ганна Іванівна і Вілен Пилипович — давні друзі. Ганна Іванівна дуже високої думки про Чорноволенка, а Чорноволенко — про Ганну Іванівну. Одне слово, у нас виникли відносини взаємної довіри, це не були вже відносини формально студента і викладача, а в певному сенсі відносини вчителя й учня, тільки в одному статусі — викладацькому. Але це не було “на рівній нозі”: Вілен Пилипович завжди називав мене на ім’я, а я його — на ім’я і по батькові. Ніколи не було такого, щоб я його називав на ім’я або щоб він мене на ім’я і по батькові в неофіційній обстановці. Це відносини різних поколінь — вчительського та учнівського.

Отже, поговоримо про твою дипломну роботу. Чорноволенко її читав? Чия рецензія на неї була?

Чия рецензія — я точно не пам’ятаю, найімовірніше Чорноволенка. Але те, що він її читав, це безумовно. Я пам’ятаю точно, що з приводу найабстрактнішої частини цієї дипломної роботи він зорганізував нашу зустріч із одним філософом із Інституту філософії, щоб обговорити мою інтерпретацію онтологічного змісту і співвідношення таких загальних понять, як відношення, зв’язок, залежність і взаємодія. Той філософ різьче відрізнявся від Чорноволенка, точніше, Чорноволенко дуже вирізнявся вмінням і слухати, і критикувати аргументами, а не безапеляційними оцінками судженнями. Це дуже — і дуже позитивно — вирізняло Чорноволенка.

Не було амбіційності, апломбу...

Так, у Вілена Пилиповича цього не було. Я просто згадав про цю рису Чорноволенка, що вельми вигідно характеризувала його порівняно з багатьма, кого я знав у своєму житті, включно з Інститутом філософії тих років. Відсутність зарозумілого ставлення до співрозмовника, жодної зверхності, жодної безапеляційності. Його ставлення завжди відчувалося як повага до колеги.

Які ще моменти періоду твоєї дипломної й кандидатської могли б доповнити портрет Вілена Пилиповича?

Був один епізод, пов’язаний із дипломною роботою, одна ідея, що вперше у мене тоді з’явилася. Вона, власне, наклеюувалася вже в курсовій, але тільки в дипломній роботі була прописана. І підтримка тоді цієї ідеї Віленом Пилиповичем була для мене конче важливою, позаяк у Ганни Іванівни вона

викликала певні сумніви, деякий скепсис, я би сказав. Ішлося про те, що на певному рівні абстракції соціальна дійсність (суспільство) постає як безліч індивідів і речей, які різноманітним чином взаємодіють. Поки що в соціологічній літературі суспільство визначають як таке, що складається з людей, усе, що зараз навколо нас, усі ці речі, з якими ми взаємодіємо і які використовуємо як інструменти тощо, прямо як елементи суспільства не розглядають.

А Чорноволенко це підтримав як аспект аналізу, що заслуговує на увагу. Він казав, що розмови про володіння, користування, розпорядження чимось, що є зовнішнім стосовно суспільства, не мають такого значення, яке має системний аналіз, за якого об'єкти — це елементи системи, відношення до яких впливають на поведінку суб'єктів як елементів цієї самої системи.

Як, скажімо, власність на землю — основа феодальних відносин...

Так, і на землю, і на заводи, фабрики тощо, але і на своє житло, на свою хатину, на свою шкіру вбитого звіра, яку вдягали. Це перші оболонки, що були створені в перебігу еволюційної трансформації біологічних систем у соціальні. Утім, це вже наступний момент, уже інша ідея, що з'явилася пізніше і також була підтримана Чорноволенком. І він не просто підтримав, а й допоміг, як і раніше, її опублікувати. А тут, на цьому етапі, я згадав, що підхід, який не зводить аналіз суспільства і його структур до самих лише відносин між людьми, взаємодій між людьми, але фіксує й опосередковані через речі взаємодії між людьми, — походить від Маркса, просто він у Маркса в такій прямій формі не виражений. Коли визначають суспільство, то засоби до життя туди не включають, але відносини щодо засобів до життя відносять, власне кажучи, від самого початку до “другої природи”. У Маркса все це є, але саме як “друга природа”, як щось зовнішнє стосовно суспільства. Чорноволенко саме тоді звернув на це увагу, що головна відмінність тут у тому, що у мене це розглядається не як щось зовнішнє стосовно суспільства, а як його складова.

Отже, Вілен Пилипович підтримав тебе в цьому пошуку?

Так, підтримав. Я не певен, чи контактував він якимось чином із Ганною Іванівною з цього приводу, але пам'ятаю, що її ставлення до цього перебігу думки стало набагато толерантнішим. Ця ідея ввійшла до тексту моєї дипломної, а потім підштовхнула до нової диференціації основних етапів соціогенези й до нового тоді визначення головної якісної відмінності суспільних відносин від стадних. Статтю про це Вілен Пилипович допоміг мені опублікувати в часопису “Філософська думка” 1974 року. Йому дуже сподобалася ідея виокремлювати людину як істоту, котра створює не лише знаряддя праці, а й знакові системи. Його допомога у відстоюванні публікації цієї статті — це один із епізодів роботи над дисертацією, що запам'яталися найбільше.

У той час ти вже закінчував аспірантуру?

Публікація була 1974-го, значно пізніше, ніж це було написано. Цю статтю теж довго довелося пробивати. До того, у 1973-му, у “Віснику Київського

університету” була опублікована інша ідея, що в мене дозріла пізніше за критерій етапів соціогенези, проте опублікована була раніше...

...Про зміну домінант?

Так. Віленові Пилиповичу ця ідея особливо сподобалася. Він казав, що це перша реальна закономірність, сформульована у макросоціології. Сама кандидатська робота стала суттєво розширеним варіантом аналізу виробничих відносин у дипломній, бо тут вони розглядалися вже не як відносини в “суспільному виробництві матеріальних благ” (як у радянських публікаціях того часу), а як відносини в “суспільному виробництві людьми свого життя”, як їх визначав Маркс. Це й дало підстави дійти висновку, що форма суспільного виробництва життя, яка визначається домінантним видом виробництва, історично змінюється. У початковому періоді домінує виробництво самих людей як живих істот. Поступове вдосконалення людьми засобів до життя спричиняється до домінування виробництва самих цих засобів. Виробництво засобів до життя стає метою людини, а людина — його засобом. Настає період, упродовж якого виробництво життя набуває форм виробництва певних предметних засобів його існування. На першому етапі цього періоду воно було аграрним. Потім воно стало індустріальним. Тепер воно стає інформаційним. Це було опубліковано 1973 року, понад 35 років тому. І Чорноволенко вже тоді зрозумів, що це — реальна закономірність, пов’язана із тим, як змінюється співвідношення продуктивності праці у виокремлених сферах виробництва і, відповідно, поділ суспільної праці між цими сферами. Але це окрема розмова. Важливо не лише те, що Вілен Пилипович теоретично приймав нове за умов засилля консерваторів, а й те, що він готовий був морально підтримувати ідеї колег. І навіть тоді, коли ці ідеї зазнавали нападок впливових у той час “марксистів-ленінців”.

Чорноволенкові властива рідкісна риса інтелектуальної відкритості, здатності позитивно сприймати чужі ідеї, чи не так?

Безумовно. Він умів слухати, делікатно й по суті критикувати і так само по суті оцінювати позитивно те, що заслуговувало на таку оцінку, стимулювати мотивацію до творчості. У процесі творчості кожній людині відомі певні сумніви, коли, з одного боку, здається, ніби чогось досяг, а з іншого — вагаєшся, чи не пустоцвіт це, а може те, що вже давним-давно відомо. Погляд іззовні — який не спантеличує, а навпаки, підтримує — дуже надихав. Спілкування з Чорноволенком надихало на роботу.

Це відзначають його численні учні, з якими я спілкувався, я й сам це пам’ятаю за його ставленням до моєї курсової з теорії пізнання. І вельми вдячний йому.

Це надихало. Я навіть можу сказати, що невідомо, чи вдалося б мені зробити те, що я зробив майже за два роки в аспірантурі: від листопада 1971-го до грудня 1973-го. Перші місяці 1974 року (а аспірантура закінчувалася в жовтні) вже йшла суто шліфовка тексту за редакційними зауваженнями Ганни Іванівни. Робота була подана до захисту на кафедру на півроку раніше закінчення аспірантури. Там було два основні висновки, що їх рішуче підтримав Чорноволенко. Перший — про завершення антропосоціогене-

зи із появою істот, які створюють не лише знаряддя праці, а й знакові системи; і другий — про закономірність зміни домінант структури процесів відтворення суспільства (і, на цій основі, про два наступні етапи, в тому числі — про перехід від інформаційного суспільства до людинотворчого). Підтримка цих ідей Віленом Пилиповичем (особливо в тій ситуації, коли більшість членів кафедри затаврувала їх як “підрив історичного матеріалізму”) в моральному плані була для мене конче важливою. Розумієш, це дуже рідкісний випадок реальної моральної підтримки, що вивільняє якісь внутрішні ресурси для продовження і роботи, і боротьби за неї.

Фактично виникає певний інтелектуальний тил?

Радше, я б сказав, базис, основа. Тил — це для фронту, а оскільки це не фронт... Розумієш, це опора, відчуття того, що ти працюєш дарма.

А психологічно — впевненість у собі?

Так, це впевненість, принаймні в цій роботі. І здатність створювати таку ситуацію, таку атмосферу в спілкуванні — це надзвичайно рідкісна риса, як свідчить прожите життя. Але цією рисою Чорноволенко вочевидь наділений. Напевно, з-поміж усіх людей, яких я знаю, лише кілька людей із таким само задоволенням говорили би про роботу іншої, просто знайомої людини. Він теж, звісно, розумів, що його вплив на мене помітний.

Якщо те, що я розповідав, виглядало для Чорноволенка переконливим, він завжди вмів знайти такі слова схвалення, що надихали на подальшу роботу, а коли він критикував, то критика теж завжди була доброзичливою і конструктивною. А критик він був доволі проникливий і глибокий, відтак цілком зважати на цю критику означало розв’язати такі творчі завдання, виконання яких вимагало місяців і років. Причому критичним він був передусім до самого себе. Якщо він бачив, що зроблене можна зробити краще, тоді сакраментальне “краще ворог доброго” спрацьовувало повною мірою.

Справляючи позитивний творчий вплив на багатьох, він сам разом із тим дуже рідко публікував щось. Він дуже довго свої тексти виношував і добробляв, що іноді ставало предметом приятельських жартів у близькому колі, однак стимулювати й надихати на роботу — ця рідкісна здібність була йому притаманна цілком.

У твоїй дисертаційній роботі, можна вважати, не тільки Ганна Іванівна, а й він виступав як наставник?

Я б не сказав наставник.

Партнер у творчому спілкуванні?

Я б його назвав свого роду духовним спонсором. Він створював моральну, психологічну атмосферу спілкування, що спонукала й стимулювала до роздумів, пошуку відповідей на поставлені запитання і тим самим — до отримання результатів. Оскільки питання, які він порушував, були не про те, що вже відомо, а саме навпаки: “А от це як? А що ж тут тоді вийде?” Питання, які спонукали шукати відповіді, коли готових відповідей немає. Він вмів ставити такі запитання. Можна сказати, що створення творчої атмосфери наукового пошуку — один із головних внесків Вілена Пилиповича в розвиток соціології. Знаючи, який вплив ця людина справляла на молодь, на тих

людей, з якими він працював, я певен, що натхнення, яким він обдаровував, не було вибіркоvim, тобто він не лише до мене мав такі відчуття. Ні, це стиль життя, стиль мислення, стиль спілкування як особистісна риса.

Виходить — наставництво...

Так, наставництво духовне... Не одне лише “ідейне”, у вузькому сенсі, хоча й ідеями він щиро ділився. Головне, що він давав і створював, — це високоморальна й високоінтелектуальна атмосфера наукового спілкування і творчості. Саме вона становила незаперечну цінність для багатьох, хто пройшов школу Чорноволенка.

У психології творчості давно дійшли висновку, що творчий процес у науці неможливий без діалогу...

Абсолютно правильно, хоча б унутрішній діалог, як мінімум. А Чорноволенко вмів створювати цю атмосферу діалогу і ситуацію діалогу реально, вельми доброзичливо-критичного тоді, коли в цьому є потреба, і доброзичливо-схвалювального, поціновуючого, здатного створити відчуття недаремності твоєї праці, її цінності. Тоді щось виходить. Це дар — уміння оцінити іншого...

Особистісний дар, здатність визнавати результат. Це рідкісний дар у науці — не ревнувати до досягнень інших. Дар визнання.

Так, абсолютно правильно, це дар визнання. Поряд із даром критичного осмислення, позаяк одне без одного нічого не варте. Просто визнання не-ефективне, в чомусь воно може допомогти, але взагалі воно малоефективне. А коли людина може і покритувати, і підтримати, і визнати...

...Дар компетентного визнання?

Так, цілком правильно, компетентного визнання. Це дуже цінна риса Чорноволенка...

Інтерв'ю проведено Р.Ленčovським

2008, липень — 2009, січень